

Çarlık Rusyası'nın Merv'i İşgali Sürecinde İngiliz-Rus Diplomasisi 1874-1884

Furkan Külünk*

Özet

İngiltere ve Rusya'nın Türkistan'daki rekabetleri bölgesel birçok sınır probleminin doğmasına yol açtı. Yüzyıla yayılan süreç içerisinde meydana gelen savaşlar dizisi ve diplomatik temasların temelinde iki devletin birbirleriyle çatışan çıkarları yatıyordu. İngilizler, 17. yüzyılın hemen başlarında ayak bastıkları Hindistan'da, Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla kısa süre içerisinde geniş bir hakimiyet sahası inşa ettiler. 1857'de Bâbürlü İmparatorluğu'nun ortadan kalkması ile birlikte İngiliz Hindistan'ının temelini atmış oldular. Ruslar ise Türkistan bölgesini adım adım işgal ederek uzun vadeli bir Hindistan işgali projesine giriştiler. İki devletin “Büyük Oyun” olarak adlandırılan mücadelesinde Afganistan merkez olmak üzere birçok bölgede işgal hareketleri gerçekleştirildi. Meydana gelen bu karmaşa sürecinde stratejik öneme sahip olan noktalardan biri de Afganistan'ın kuzeybatısında bulunan Merv sahasıydı. Bu bölge Rusların Afganistan'a ve akabinde Hindistan'a ilerleme planlarının ana hatlarından biriydi. Dolayısıyla Merv'in Ruslar tarafından işgal edilmesi meselesi İngilizler açısından oldukça önemliydi. Afganistan'ın tehdit altına girmesi uzun vadede Hindistan'ın işgale hazır bir vaziyete düşmesine neden olabilirdi. İngiliz tarafı bir yandan Afganistan'ın iç siyasetini kontrol altında tutmaya çalışırken diğer taraftan Rusların güney yönlü ilerleyişleri karşısında tedbir almaya çalışıyordu. Rusların Trans-Hazar'ı işgal projesinde stratejik bir noktada bulunan bu bölge ve bölgedeki Türkmenler böylelikle Rus tehdidiyle karşı karşıya kalmışlardı. 1874-1884 yılları arasında iki taraf arasında Merv bölgesi ve bu bölgede bulunan Türkmenlerin durumları ile ilgili yoğun diplomatik temaslar gerçekleştirildi. İngilizlerin her daim Rus askerî faaliyetlerini yakından takip etmeleri karşısında Ruslar bu askerî hareketliliğin üstünü örtme çabasına girişmişlerdi. Çalışma, Çarlık Rusyası'nın Merv bölgesini işgali sürecinde, iki devlet arasında gerçekleşen diplomatik temaslar üzerine odaklanmıştır. Çalışmada İngiliz arşiv kaynakları kullanılmış ve Merv'in işgal süreci diplomatik yazışmalar üzerinden ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Rusya, Türkistan, Türkmenler, Büyük Oyun.

* Dr., Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Düzce/TÜRKİYE,
furkankulunk@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9844-283X,
DOI: 10.37879/9789751756459.2023.13

Anglo-Russian Diplomacy in the Process of Invasion of Merv by Tsarist Russia 1874-1884

Abstract

The rivalries of England and Russia in Turkestan led to the emergence of many regional border problems. The conflicting interests of the two states lay on the basis of the series of wars and diplomatic contacts that took place over the course of the century. The British built a large area of dominance in a short time through the East India Company in India, where they set foot at the beginning of the 17th century. With the collapse of the Mughal Empire in 1857, they laid the foundation for British India. The Russians, on the other hand, occupied the Turkestan region step by step and embarked on a long-term Indian invasion project. In the struggle of the two states called the "Great Game", occupation movements were carried out in many regions, especially Afghanistan. One of the points of strategic importance in this process of turmoil was the Merv field in the northwest of Afghanistan. This area was one of the main lines of the Russian plans to advance into Afghanistan and subsequently into India. Therefore, the issue of the occupation of Merv by the Russians was very important for the British. The threat of Afghanistan could in the long run make India ready for invasion. While the British side was trying to keep Afghanistan's internal politics under control, on the other hand, it was trying to take precautions against the southward advance of the Russians. This region, which was at a strategic point in the Russian invasion of the Trans-Caspian project, and the Turkmens in the region thus faced the Russian threat. Between the years 1874-1884, intense diplomatic contacts were held between the two sides regarding the Merv region and the situation of the Turkmens in this region. In the face of the fact that the British always followed the Russian military activities closely, the Russians attempted to cover up this military activity. The study focuses on the diplomatic contacts between the two states during the occupation of the Merv region by the Tsarist Russia. British archival sources were used in the study and the occupation process of Merv was discussed through diplomatic correspondence.

Keywords: Britain, Russia, Turkestan, Turkmens, Great Game.

Giriş

İngiltere ve Rusya'nın Türkistan'da giriştikleri hegemonya yarışında bölgesel birçok problem meydana geldi. 19. yüzyılın tamamına yayılan bu rekabette İngiltere'nin Hindistan'ın güvenliği konusundaki kaygıları ve Rusya'nın

Hindistan'a ilerleme gayesi, bölgedeki birçok devleti yakından etkiledi. İki devletin sıcak bir çatışma içerisine girmekten kaçınması dolaylı olarak birbirlerinin planlarını sonuçsuz bırakmak adına girişecekleri diplomatik temasları doğurdu. İngiltere'yi endişelendiren en önemli husus, Rusya'nın bu dönemde Türkistan üzerinde hâkimiyet kurmaya yönelik eylemleri ve askerî faaliyetlerinin giderek artmasıydı. Ruslar, 1865'te Hokand'ın merkezi Taşkent'i, 1866'da Hocend'i ve 1868'de Buhara Hanlığı'nı işgal etmişlerdi.¹ Afganistan'ın kuzeyindeki bölgelerin Ruslar tarafından işgal edilmesi İngilizlerin endişelerini haklı çıkarmaya yetiyordu. Ruslar açısından bakıldığında ise Türkistan'da neredeyse her yerde karşılama İngiltere'nin çıkıyor olması diploması anlamında iki devlet arasında çıkmazlar meydana getiriyordu.

“Büyük Oyun”² olarak adlandırılan ve bir nevi diploması savaşları süreci olarak da değerlendirebileceğimiz bu karmaşık dönemde Afganistan ve İran gibi devletler, Hokand, Buhara ve Hive hanlıkları İngiltere ve Rusya'nın radarına girmiş vaziyetteydiler. Bu devletlerin ve hanlıkların izleyecekleri her politikanın bir muhatabı bulunuyordu ve bu muhatabın İngiliz mi Rus mu olacağı önemli bir stratejik meseleydi.³ Afganistan'ın merkezinde yer aldığı, iki büyük gücün Türkistan'a nüfuz politikalarının yoğunlaştığı bölgelerden bir tanesi de Merv sahasıydı. Afganistan'ın kuzeybatısında bulunan bu bölge hem İran hem Afganistan hem de Rusya ve İngiltere'yi ilgilendiren önemli bir noktaydı. Üstelik Rusların giderek artan keşif seferleri ve askerî hareketliliklerinin bu sahaya yönelmesi bölgedeki gerilimin giderek tırmanmasına neden olmuştu.⁴ Merv konumu itibarıyla Afganistan'ın batı sınırında bulunan Herat eyaletinin kuzeyinde yer aldığı için ayrıca bir önem arz ediyordu. Afganistan ile İran arasındaki sınırın

- 1 A. P. Thornton, “Afghanistan in Anglo-Russian Diplomacy, 1869-1873”, *The Cambridge Historical Journal*, Vol. 11, No. 2, 1954, s. 204; Eugene Schuyler, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, Vol. II. Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, London 1876, s. 365; Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, RoutledgeCurzon, London 2004, s. 46; Hayri Çapraz, “Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Aralık 2011, s. 61.
- 2 “Büyük Oyun” ifadesi ilk olarak İngiliz Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından ortaya atılmış ve daha sonra Rudyard Kipling'in “Kim” adlı romanı ile ölümsüzleşmiştir. Bk. Peter Hopkirk, *The Great Game*, Kodansha International, America 1994, s. 1.
- 3 O. P. Singh Bhatia, *History of India 1857-1916*, S. Amardeep Publishers, New Delhi 1965, s. 131; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 323.
- 4 Charles Marvin, *The Russians at Merv and Herat and Their Power of Invading India*, W. H. Allen & Co., London 1883, s. 163-211.

kuzey kesimini oluşturan Herat eyaletinin muhafazası hem Afgan Emirleri hem de İngilizler açısından stratejik bir öneme haizdi.

Rusya'nın askerî faaliyetleri sonucunda 1865'te Türkistan Eyaleti'nin teşkil edilmesinin ardından 1867'de Semireçi, Kulca, Siriderya, Amuderya, Fergana ve Zerefşân eyaletleri, Türkistan Genel Valiliği adı altında birleştirildi.⁵ Afganistan'ın kuzey kesiminde cereyan eden Rus işgalleri 1869-1873 yılları arasında yoğun bir diplomatik temas sürecini meydana getirdi.⁶ Türkistan'ın Ruslar tarafından adım adım işgal edilmesi hem Afganistan'ı hem de İngiltere'yi doğrudan ilgilendiriyordu. Afganistan Emiri Şîr Ali Han (1863-1866 / 1868-1879) her iki devlet arasında bir denge siyaseti izlemeye çabalarken diğer taraftan İngiltere ise hem Afgan sarayında hem de İran sarayında etkinliğini artırma yolunda adımlar atıyordu.⁷ Şîr Ali Han, Afganistan'ın İngilizler ve Ruslar açısından neden önemli olduğunun bilincindeydi. Bu nedenle iki devlet arasındaki çıkar çatışmasını bir denge politikası haline getirecekti.⁸ Kardeşleri ile yaşadığı 5 yıllık mücadele döneminin ardından yeniden Afgan tahtına oturan Emir'in çözüm üretmesi gereken en önemli konulardan biri de Rusların Afganistan'ın kuzeyindeki askeri ilerleyişleriydi.⁹

Hokand ve Buhara hanlıkları üzerindeki işgal girişimlerinin akabinde Ruslar, 1873'te Hive Hanlığı'nı da hâkimiyetleri altına almayı başarmış ve akabinde İngiltere'nin Türkistan'da Rusya ile arasındaki tampon devleti Afganistan ile Rusya arasında Merv sahası kalmıştı.¹⁰ Rus General Kaufman'ın saldırıları sonucu Hive

- 5 Henry Lansdell, *Russian Central Asia Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, Vol. I, Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington 188, Fleet Street, London 1885, s. 369-370; Şahin Doğan, "Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblastı) Geçici Nizamnamesi ve Türkistan Genel Valiliği'nin Teşekkülü (1865-1867)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C 117, S. 231, Kasım-Aralık 2017, s. 46.
- 6 Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Almancadan Çeviren: Abdülkadir Sadak, Esir Türk İlleri Serisi, Otağ Yayınları, 1975, s. 119-120.
- 7 Rose Louise Coughlin, *British Policy in Persia, 1885-1892*, University of London for the Degree of Doctor of Philosophy, June, 1954, s. 45-59; Mountstuart Elphinstone, *Account of the Kingdom of Caubul, Its Dependencies In Persia, Tartary, and India*, The Second Edition, In Two Volumes, Vol. I., Printed for Longman, Hurst, Rees Orme and Brown, Paternoster-Row; and J. Murray, London 1819, s. 1.
- 8 Archibald Forbes, *The Afghan Wars, 1839-42 and 1878-80*, Printed by Seeley and Co., Limited Essex Street Strand, London 1892, s. 162.
- 9 Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, (İlaveli İkinci Baskı), Kitabevi, İstanbul 1997, s. 84-85.
- 10 Bernard Pares, *A History of Russia*, Printed by J. And J. Gray, Edinburgh-Great Britain 1947, s. 428-429; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 100-103.

Han Muhammed Rahim Bahadır Han daha fazla mukavemet gösteremediği için Rusya'nın hamilik şartını kabul etmek durumunda kalmıştı.¹¹ Afganistan'ın kuzey sınır hattı boyunca inşa edilen Rus hegemonyasının bir diğer yüzü de işgal edilen yerlerde uygulanan sömürgeleştirme politikasıydı. Rusların izledikleri sömürgeleştirme politikası İngilizlerin Hindistan'da yaptıklarının benzeri niteliğindedir.¹² Türkistan'daki bağımsız bölgelerin sonuncusu olarak görülen Hive'nin Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve Afganistan'ın kuzey kesimlerinin tamamıyla Rus etkisi altına girmesi, İngiltere adına yeni bir diplomatik sürecin başlangıcına işaret ediyordu.¹³ İngiltere'nin izlediği diplomasi süreci sürekli olarak yenilenmesi meselesi Rusların işgallerine göre değişkenlik gösteriyordu. Daha doğrusu bu, izlenen politikayı mevcut statükoya uydurmaktı. Bu noktada Afganistan ile arasında yalnızca Merv sahası kalan Rusya'nın karşısında İngiltere'nin üzerine yoğunlaşacağı yer bu bölge olacaktır.

Afganistan'ın kuzeyinde Rus işgallerinin devam ettiği ve Hive'nin işgaliyle neticelenen 1869-1873 yıllarında gerçekleşen diplomatik süreçte İngiliz tarafı Afganistan'ın kuzey sınırlarını emniyet almak üzere hareket etmişti. İngiltere açısından temel gaye Afganistan'ın kuzey sınırlarının belirlenmesinden çok Rusya'nın daha fazla güneye ilerleyemeyeceği hudutların Ruslara kabul ettirilmesi idi. İngiltere Dışişleri Bakanı Granville (1851-1852 / 1870-1874 / 1880-1885) ve Rusya Dışişleri Bakanı Prens Aleksandr Gorçakov'un (1856-1882) başrollerini üstlendikleri 1873 tarihli sınır görüşmeleri sonucunda mevcut sınır sorunu tam olarak netliğe kavuşturulamamıştı.¹⁴ İngiltere ve Rusya'nın Türkistan'da sıcak çatışma içerisine girmekten kaçınmaları olarak yorumlanabilecek bu antlaşma Rusya'nın Merv'in işgali ve Afganistan sınırlarına ilerlemek için öne süreceği bahanelere engel olamayacaktı.¹⁵ İngilizler Afganistan'ın kuzeyindeki Amuderya'nın tampon bölge olmasını istiyorlardı. Ancak görüşmelerin sonucunda

11 Çapraz, agm., s. 62; Murat Özkan, "Mücadeleden Teslimiyete: Türkistan Müdafaasında Sadık Töre (1860-1877)", *Belleten*, C 83, S. 298, Aralık 2019, s. 1023.

12 Boris Kağarlitsky, *Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi*, çev. Esin Soğancılar, Phoenix Yayınevi, Ankara 2007, s. 338.

13 Sykes, Percy, *The Right Honourable Sir Mortimer Durand, a Biography*, Printed by Cassel and Company, Great Britain 1926, s. 133.

14 Thomas George Baring Northbrook, "The Afghan Question Speeches by the Earl of Northbrook in the House of Lords, on the 5th and 10th December, 1878", *Digitized Afghanistan Materials in English from the Arthur Paul Afghanistan Collection*, 2010, s. 9-10, "Memorandum on Viscount Cranbrook's Despatch".

15 Thornton, agm., s. 217.

Rus tarafının istediği oldu ve Afganistan her iki devleti sınırlayıcı bölge olarak ilan edildi.¹⁶ Afganistan'ın doğuda Çin'e uzanan kesimi Vahan Koridoru'ndan batıya doğru Sarıgöl ve Bedaşan Afganistan sınırları içerisinde kabul edilirken kuzey sınır hattında Amuderya'nın doğuya yönelen kavşağına kadar olan kısım netleştirilmişti.¹⁷ Amuderya kavşağından batıya uzanan kuzey sınır hattı ise henüz netleştirilemeyecek kadar karmaşık bir statüdeydi. Dolayısıyla batıda İran sınırındaki Herat eyaletinin sınırları halen net değildi. Herat'ın kuzeyinde kalan Merv bölgesinin bir çatışma sahasına dönüşmesi ihtimali mevcuttu. Emir Şir Ali Han'ın devletinin kuzey sınırlarında Ruslarla sınır komşusu olma konusundaki kaygıları giderilememiş hatta bu antlaşma ile birlikte Türkistan'da Rus hâkimiyeti İngilizler tarafından bir bakıma tanınmış oldu.¹⁸ Afganistan Emiri'ni endişeye sevk eden şey bu sınır hattında Türkmen kabilelerinin olası her türlü isyan ya da göç hareketinin Ruslarla bir savaşa mâl olması ihtimaliydi.¹⁹ Başka bir deyişle Ruslara Afgan sınırlarına saldırı için bahane sunabilecek bir olayın patlak vermesi söz konusu olabilirdi.²⁰

Bu sınır antlaşması her ne kadar bir barış sürecinin inşasının temellerini atmak niyetini taşıyor olsa da ne İngiliz tarafı ne de Rus tarafı açısından tam olarak sonuca kavuşturulamamış belirsiz bir antlaşma olarak kaldı.²¹ Diğer taraftan Afganistan için durum daha da karmaşık hale gelmişti. Mevcut sınır sorunları arasında Afganistan'ın kuzey sınır hattının batı kesimi henüz netleştirilememişti. Bu sınır hattı Rusya'nın olası Afganistan işgalinin ana rotasıydı. Bu ihtimal, İngilizler tarafından çok yönlü olarak değerlendirilen bir konuydu. Buna göre; eğer Rusya bir gün Merv'i işgal ederse, Buhara ve Türkistan ile ana iletişim hatlarından biri olan Merv ileri vadede Herat'a yönelik gerçekleştirilecek askerî harekâtın ana üssü konumunda birinci dereceden önemli bir yer haline gelebilirdi. Burası hem bir erzak deposu hem de iletişim hatlarının merkezi konumunda

16 Hayit, *age.*, 1975, s. 120.

17 The Geographer, Office of the Geographer, Bureau of Intelligence and Research, International Boundary Study No. 26 (Revised) Afghanistan – U.S.S.R. Boundary (Country Codes: AF-UR), Department of State, United States of America. September 15, 1983, s. 10.

18 Hayit, *age.*, 1975, s. 120.

19 W. K. Fraser-Tytler, *Afghanistan a Study of Political Developments in Central Asia*, Oxford University Press, London 1950, s. 134.

20 Fraser-Tytler, *age.*, s. 134.

21 M. Raziullah Azmi, "Russian Expansion in Central Asia and the Afghan Question (1865-85)", *Pakistan Horizon*, Vol. 37, No. 3 (Third Quarter 1984), Pakistan Institute of International Affairs, 1984, s. 107.

kullanılmaya müsait bir noktaydı.²² Üstelik bu ihtimalin gerçekleşmesi halinde İngilizlerin kafasında Rusların hangi rotaları kullanabilecekleri konusundaki ihtimaller de belirlenmişti. Altı farklı rotanın çizildiği planda Rus askerlerinin Herat'tan Kandahar'a ulaşmaları ile nihayete erecek olan stratejik saldırı planları üzerinde durulmuştu.²³ Dolayısıyla İngiltere'nin Merv'in statüsü konusunda geri adım atmayaacağı açıktı. Dahası Rusya'nın da güney yönlü askerî politikalarının devam edeceği açıkça görülebiliyordu. İngiliz makamlarının ortaya koydukları olası Rus işgal rotaları hayali olmayan çıkarımlardı. Rus General Duhamel'in 1854 yılında Rus ordularının hangi güzergâhları izleyerek Hindistan'a ilerleyebilecekleri üzerine yaptığı planlar gayet net bir görüntü sergiliyordu.²⁴ Bu rotalarda Merv, Ruslar açısından harekâtın akışını başlatacak kapı konumundaydı. Bu nedenle Afganistan'ın kuzey sınırları ile ilgili yapılan 1873 tarihli antlaşmanın korunması ve Afganistan'ın kuzeybatı sınırlarının bir an evvel belirlenmesi İngiliz tarafı için önem arz ediyordu. Fakat kuzeybatı sınırlarının belirlenmesi bir tarafa hâlihazırda 1873 tarihli antlaşma dahi pamuk ipliğine bağlı duruyordu.

1873 Tarihli Sınır Antlaşması Sonrasında İngiliz-Rus Diplomasisi

Bölgesel problemleri ortadan kaldırmak ve sükûnet getirmek amacı güden bu antlaşmanın sınır hattındaki gerginlikleri yatıştırması bir yana hem Rusya hem de İngiltere'nin bölge ile ilgili projeleri sürmeye devam etmişti. Emir Şir Ali Han kuzeyden gelen Rus tazyiki karşısında İngiltere ile olan temaslarını artırmıştı. Mevcut sınır sorunu ile ilgili başvurduğu merci İngiliz Hindistanı Hükümeti'ydi. Hindistan Hükümeti Genel Valisi Mayo'nun (1869-1872) her türlü dış tehlikeye karşı Afganistan'ı koruyacaklarına dair verdiği cömert güvenceler bu noktada Şir Ali Han'a yeterli gelmiyordu.²⁵ Mayo'nun genel valilik döneminde yeni toprak kazanma gayesi bir kenara bırakılmış ve Hindistan Hükümeti'nin zayıf yönleri reformlarla güçlendirilmeye çalışılarak dış ilişkilerde uzlaşma dönemi başlamıştı.²⁶

22 British Documents on Foreign Affairs (FA) - Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print (FO), Part (PT) 1 From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series (SER) B the Near and Middle East, 1856-1914, Vol. 11, Britain, Russia and Central Asia, 1865-1878, General Editors: Kenneth Bourne, D. Cameron Watt, Editor: David Gillard, University Publications of America, 1985, s. 43.

23 FA/FO/PTI/SER.B/V.11, s. 43.

24 "Russia and India," *The British Newspapers Archive* (The BNA), The Tablet, Saturday 1 February 1873, s. 129.

25 Saray, *age.*, 1997, s. 94.

26 Bernard Mallet, *Thomas George Earl of Northbrook*, Longmans, Green and Co., London 1908, s. 64.

Ancak bu uzlaşma talebi 1873 yılındaki antlaşmanın ardından Afganistan ile Rusya arasında yalnızca Merv ve Amuderya havzasının kalmasını önleyememişti. Afganistan'ın kuzey sınır hattı her an bir çatışmaya gebe idi. Bölgedeki Türkmen kabilelerin Ruslara karşı en küçük isyan girişimleri ya da göç hareketi büyük sonuçlar doğurabilir ve akabinde Afganistan'ın kuzeydeki yeni komşusu ile arasını açabilirdi.²⁷ Olası bir siyasi sınır probleminin ise sonuçları çok ağır olabilirdi. Emir Şîr Ali Han bu kaygılarını İngiltere tarafına aktardığında ise istediği cevabı alamamıştı. İngiliz tarafı bu antlaşmaya bardağın dolu tarafından bakmaya çalışıyor ya da şimdilik bu şekilde bir politika izlemenin henüz yeni yeni sakinleşen İngiliz-Rus ilişkileri açısından daha faydalı olacağını düşünüyordu. Onlara göre kuzeyde güçlü bir Afganistan inşa edilmişti.²⁸ Bu bakış açısı İngiltere Başbakanı William Ewart Gladstone'un (1868-1874) ilk başbakanlık döneminde Avam Kamarası'nda yaptığı 1869 tarihli konuşması ile aynı perspektifi taşımaktadır. İngiltere'nin hâkimiyeti altında bulunan ülkeleri yararlı önlemlerle yönetmenin bir İngiliz politikası olduğunu söyleyen Gladstone, Hindistan Hükümeti Genel Valisi Mayo'nun Şîr Ali Han ile görüşmesine atıfta bulunarak kendilerini ilgilendiren herhangi bir antlaşmanın söz konusu olmadığını ve Afganistan'ın Rusya ile İngiltere arasında tarafsız bir bölge olarak kalması gerektiğini söylüyordu.²⁹ İngiltere Hükümeti'nin bu konuya yaklaşımı netti ve Mayo'nun halefi Hindistan Genel Valisi Northbrook (1872-1876) bu politikayı sürdürüyordu. Fakat Ruslar, İran sınırına kadar gelmiş vaziyetteydiler. Rusların yayılcı politikası karşısında İngilizlerin Afganistan'ın bütünlüğü ve bağımsızlığının korunması hakkındaki görüşleri, bölgenin başka bir devlet tarafından işgal edilmesinin önüne bir set çekmek niyeti taşıyordu. İngiltere için Afganistan'ın bütünlüğü Hindistan'ın güvenliği demektir.

İngiltere Hükümeti'nin St. Petersburg Büyükelçisi Augustus Loftus (1871-1879), 7 Ocak 1874'teki muhtırasında Afgan Emiri Şîr Ali Han'ın endişelerini dile getirmişti. Buna göre, Rusların Merv'i zapt etme gayesinde oldukları ve bölgedeki Türkmen kabilelerinin sayılarını azaltmak için bir askerî sefer gönderme niyetleri söz konusuydu.³⁰ Bu ithamlar Rus makamları tarafından reddedilmiş olsa da

27 Fraser-Tytler, *age.*, s. 134.

28 Northbrook, *age.*, ss. 9-10.

29 "GREAT BRITAIN: Mr. Gladstone on Central Asia Matters--The Relations of England with Russia", ProQuest Historical Newspapers (PHN): U.S. Major Dailies, *New York Times* (1857-1922); Jul 11, 1869, s. 1.

30 British Documents on Foreign Affairs (FA) - Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print (FO), Part (PT) 1 From the Mid-Nineteenth Century to the First World War,

önceki deneyimler bu reddedişi güvensiz kılıyordu. Nitekim Ruslar bölgedeki Türkmen kabilelerinin saldırılar gerçekleştirdiğine dair iddialarda bulunabilir veya bölgedeki kabilelerin yağma faaliyetlerini cezalandırma gibi bahaneleri ileri sürerek askerî bir harekâta girişebilirlerdi. Muhtıradaki ifadeyle, böyle bir ihtimali göz önünde bulundurmamak akıllıca olmazdı.³¹

Emir Şîr Ali Han, devletinin içerisinde bulunduğu zor durumu Hindistan Genel Valiliği'ne her ne kadar anlatmaya çalışsa da bu hususta istediği yardımı alamadı.³² Emir, Merv sahasındaki Türkmenlerin Rus tazyiki karşısında Herat civarına sığınmalarının bir göç problemi meydana getireceğini ve Rusya ile karşı karşıya gelebilecekleri söylüyordu. Fakat Hindistan Genel Valiliği bu konuda kendisine Rusya Hükümeti ile temasa geçmesini ve endişelerini onlara da anlatmasını söylemişlerdi.³³ Rus Dışişleri Bakanı Gorçakov 21 Ocak'ta Rusya'nın Londra Büyükelçisi Baron Philipp von Brunnow (1858-1874) aracılığı ile verdiği cevapta adeta ileriki dönemin sinyallerini veriyor dahası Şîr Ali Han'ın öngörülerini doğruluyordu.³⁴ Gorçakov, Şîr Ali Han'ın Hindistan Genel Valiliği'nin dikkatini çekmeye çalıştığı konular hakkında Türkmenlere karşı bir sefere çıkma niyetlisi olmadıklarını bildirmesine rağmen cümlelerinin devamında bunun kesin bir karar olmadığını vurgulamayı da ihmal etmemişti.³⁵ Gorçakov, Şîr Ali Han'ın işaret ettiğine benzer bir ifadeyle, Türkmenlerle iyi ilişkilerde bulunmak istediklerini, yakınlık kurmak ve barışçıl bir ticaret sürdürmek arzusu içerisinde olduklarını belirtmişti. Ancak bu iyi ilişkilerin sürdürülebilirliğinin Türkmen kabilelerinin tavırlarına bağlı olduğunu ve aksi durumda onları cezalandırmak durumunda kalacaklarını söyleyen Gorçakov üstü kapalı bir şekilde geleceğe ayna tutuyordu.³⁶

Series (SER) B the Near and Middle East, 1856-1914, Vol. 12, Britain, Russia and Central Asia, 1879-1907, General Editors: Kenneth Bourne, D. Cameron Watt, Editor: David Gillard, University Publications of America, 1985, s. 90, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84".

31 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 90, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84".

32 Saray, *age.*, 1997, s. 99.

33 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 90, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84".

34 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 90, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84".

35 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 90, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84".

36 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 90, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84".

Gorçakov'un ifadelerine bakıldığında Rusya'nın gelecek vizyonu az çok seçilebiliyordu. Bu diplomatik temaslar Rusların yapacaklarını engellemekten çok zaman kazanmak veya en azından yavaşlatmak amacındaydı. Zira Gorçakov, Şir Ali Han'ın Türkmenlerin Herat'a sığınması konusunda Ruslarla iş birliği halinde olması durumunda kendisine yardımcı olacaklarının garantisini verirken diğer taraftan bölgede önlenemez bir kargaşanın ortaya çıkacağını öngörebilecek bir siyasetçiydi. Bir yandan 13 Nisan 1874'te Rus Çarı II. Aleksandr'ın (1855-1881) Teke Türkmenlerine karşı Merv yönüne doğru herhangi bir askerî girişimde bulunulmaması yönünde emir verdiğini zikrederken öte taraftan İngiltere Hükümeti'nin alacağı vaziyete göre değişkenlik gösterebilecek bir politikanın da işaretlerini veriyordu.³⁷ 1873'te Hive konusu ile ilgili bilgi vermek üzere Londra'ya görevlendirilen Çar'ın askerî yaveri ve Rusya'nın yeni Londra Büyükelçisi Graf Şuvalov'un³⁸ 12 Mart 1875'te dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Henry Stanley'e (Derby) (1874-1878) sorduğu soru oldukça kritikti. İngiltere'nin Rus mülklerine müdahale etme veya üzerine ilerleme gibi bir eğilimi var mıydı? Stanley'nin cevabı ise temkinliydi. Böyle bir ilerleme ihtimali ancak Merv'in işgaline meyleden bir Rus harekâtının sonucunda gerçekleşebilirdi. Hindistan Hükümeti bu bölgenin bağımsız statüsüne önem veriyordu.³⁹

Şuvalov'un 11 Mayıs'ta İngiliz makamlarına iletildiği, Gorçakov'un 5 Nisan tarihli notunda ise Çar II. Aleksandr'ın Orta Asya'da (Türkistan) topraklarını genişletme niyetlisi olmadığından bahsediliyordu.⁴⁰ Bu güvencenin devamında yer alan muhtırada ise İngiltere Hükümeti ile yapılan yazışmalar doğrultusunda Rus ilerlemeleri açıklanmış ve akabinde Rus sınırları ile Afganistan arasındaki topraklar üzerinde tam hareket serbestiyeti talep edilmişti.⁴¹ Şuvalov 1873 tarihli

37 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 90-91, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", *Russia*, No. 2, 1874, s. 10.

38 Hayit, *age.*, s. 102.

39 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 91, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", *Russia*, No. 2, 1874, s. 10.

40 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 91, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", *Central Asia*, No. 1, 1878, s. 10.

41 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 91, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", *Central Asia*, No. 1, 1878, s. 10.

antlaşmaya atıfta bulunarak, Rusya'nın Merv'i alma niyeti olmadığını ancak bu antlaşmayla Türkistan'ın Rus hâkimiyeti altına girdiğini ifade etmişti.⁴²

Rus tarafından Merv konusunda verilen garantiler her ne kadar açık ve net biçimde ortaya konmuş gibi görünse de İngilizler bu konuda ikna olmamışlardı. Buradaki önemli nokta Rus tarafının daha fazla ilerleme kaydetmek arzusu içerisinde olmamasından ziyade sınırlarının dayandığı noktalar idi. Edward Stanley'nin Rusya Hükümeti'ne 25 Ekim'de gönderdiği muhturada bu çekinceler açıkça belirtilmekle beraber Rus sınır çizgilerinin sabit ve değişmez olarak kabul edilemeyeceğinin de vurgusu yapılmıştı. Afganistan ile Rusya toprakları arasında görünürde bir tampon bölge bulunuyor olsa da bu bölgenin Rus askerî birlikleri tarafından işgal edilmesi durumunda Rusya'ya mutlaka bir tepki verileceği hususunda uyarı yapılmıştı.⁴³

Türkistan coğrafyası üzerindeki bu temasların askerî bir zemine taşınması konusu her iki devlet için de kaçınılan bir durumdu. İngiltere ve Rusya'nın birbirleri ile olan rekabetlerinde sürekli olarak tampon bölge kullanma çabaları bir noktada kaçınılmaz olarak iki devletin karşı karşıya gelmeleri ile sonuçlanabilirdi. Edward Stanley bu ihtimali vurgulamaktan kaçınmamıştı. Zira muhturada açıkça niyet belirtmek ve önlem almak, gerçekleşme ihtimali olan sıcak bir çatışmaya kıyasla tercih edilecek bir durumdu.

İngiliz tarafının Merv'in Rus askerî birlikleri tarafından işgal edilmesi ihtimali üzerinde bu denli temkinli bir tavır takınmasının altında Rus General Lomakin'in 1875 yazındaki faaliyetlerinin de etkisi bulunuyordu. 1876 sonbaharında Lomakin'in Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki Krasnovodsk'tan (Kızılsu) ayrılması ve Merv ile ilgili bir sefer raporu hazırlama niyetinde olması, Gorçakov'un İngiltere Hükümeti'nin St. Petersburg'daki maslahatgüzârı Doria'ya 15 Kasım'da çarlığın bu bölgeyi işgal etme niyetinde olmadığını dair bilgi vermesini gerektirmişti.⁴⁴ Fakat süreç Rusların Merv'e askerî bir harekât düzenleme ihtimallerini güçlendiren deliller ile içeriyordu.

42 Saray, *age.*, 1997, s. 101.

43 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 92, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", *Central Asia*, No. 1, 1878, p. 10.

44 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 93, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "To Mr. Doria: October 25, 1875, *Central Asia*, No. 1, 1878, p. 10.

Rus Askerî Faaliyetleri ve Artan Gerilim

Rusların artan askerî hareketliliği İngiltere Hükümeti'ni daha net söylemlerin olduğu muhtıralar vermeye yönlendirmişti. Rusların Merv üzerindeki teşebbüslerinde yaşanan hareketlilik bir yana İngilizlerin Hindistan'ın güvenliği noktasında en mühim nokta olarak gördükleri Afganistan'ın da bir yandan kontrol altında tutulması gerekliliği devam ediyordu. İngilizler Afgan sarayının nabzını tutmak adına diplomatik temaslar gerçekleştirirken, 1876 yılına gelindiğinde Hokand, Rus topraklarına dâhil edilmişti.⁴⁵ Böylelikle Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları Rus hakimiyetine girmiş bulunuyordu.⁴⁶ Hokand Hanlığı, Rusya topraklarına dâhil edilmekle kalmamış aynı zamanda Fergana Eyaleti kurulmuştu. Türkistan'daki son Türk devleti de böylelikle saf dışı bırakılmıştı. Ertesi yıl Ruslar 1877'de Türkmenlere ait Kızılrvat'ı ele geçirmişlerdi.⁴⁷

Rus General Lomakin'in 1877'de Teke Türkmenlerine karşı yürütmüş olduğu operasyonlar hakkında İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Stanley St. Petersburg Büyükelçisi Loftus'a, Gorçakov'a 15 Kasım hakkındaki yorumunu açıkça hatırlatması ve ancak nezaketle belirtmesi talimatını verdi.⁴⁸ Kısacası Edward Stanley, Rusya'nın Merv'e ilerlemesi veya ele geçirme teşebbüsü neticesinde, İngiltere Hükümeti'nin müdahale etme niyetinde olmadığı topraklara askerî bir ilerleme kaydetme zorunluluğu içerisine girebileceğini uygun bir dille ifade etme görevi vermişti. Lomakin komutasındaki bu askerî sefer Merv'in tehdit altına girmesi demektir. Dolayısıyla Rus tarafından bu konuda bir açıklama beklenmişti. Rus tarafının cevabı gecikmedi. Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Nikolay Giers tarafından Londra'da bulunan Çar'ın askerî yaveri Şuvalov'a birkaç ay gecikmeli olarak yollanan mektuptaki ifadeler bu bilgileri doğrular nitelikteydi. Düzenlenen seferin amacı hakkında söylenenler, Merv'deki Teke Türkmenleri'nden farklı olarak bazı Türkmen ordularını cezalandırmak olduğu ve düzeni sağlamak adına birlik komutanına talimatları aşmaması için emir verildiği ve bu nedenle Merv ile ilgili herhangi bir endişeye mahal olmadığı yönündeydi.⁴⁹

45 Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 445.

46 Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, İngilizceden Çeviren Figen Dereli, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2016, s. 402.

47 Kurat, *age.*, s. 351.

48 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 93, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Lord A. Loftus: November 15, 1876, *Central Asia*, No. 1, 1878.

49 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 94, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Lord A. Loftus: November 15, 1876, *Central Asia*, No. 1, 1878.

Kuzeyde bu gelişmeler yaşanırken Hindistan Genel Valisi Lytton (1876-1880) yaptığı konuşmasında kuzeybatı sınırlarının (Hindistan'ın kuzeybatısı) *eşsiz bir görüntü* sunduğunu söylüyordu.⁵⁰ Her ne kadar eski Genel Vali Northbrook 10 Aralık 1878'de Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmasında, Rusya'nın Hindistan'a herhangi bir saldırı gerçekleştireceğine inanmadığını söylese de bu bir bakıma Afgan sarayına sergilenen daha önceki kayıtsız tavrın değişeceğinin habercisi olan bir konuşmaydı.⁵¹ Lytton, Afganistan'ı dış işlerinde kendine bağlamak istiyordu.⁵² Zira Afganistan'ın müttefik konumunda kalması önemliydi. Özellikle Herat'ın olası bir Rus saldırısı sonucu açık hedef haline gelme ihtimali kısa sürede Kandahar ve akabinde Hindistan'ın kapılarını Ruslara açabilirdi. Bu ihtimal dışarıdan bakıldığında her ne kadar meşakkatli görünüyorsa da İngiliz makamları bu hususta daimî surette tetikte kalmayı tercih ediyorlardı. Fakat Afgan sarayı ile bağların güçlendirilmesi fikrinin icrasında ne denli geç kaldığı kısa süre içerisinde anlaşıldı. 22 Temmuz 1878'de Rus heyeti 45 kişilik kafileyle Afgan sarayında görüldü. Rusya'nın Taşkent'teki Genel Valisi Kaufman'ın emriyle Şîr Ali Han'a ile görüşmeye giden heyetin başında General Stolietov bulunuyordu. Stolietov bu görüşmeden bir savunma ve saldırı antlaşması imzalayarak geri dönmüştü.⁵³ İngiliz kafilesi her ne kadar Emir Şîr Ali Han ile yeniden bir ittifak inşa etmeye çalışsa da nihayetinde başarılı olamadılar ve bu durum İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'nın (1878-1880) ortaya çıkmasına neden oldu.⁵⁴ Bu savaş tıpkı birincisinde olduğu gibi Kâbil'in İngilizler tarafından işgal edilmesiyle başlayıp, büyük bir hezimetle geri dönmek zorunda kalmalarıyla sonuçlanacaktı.⁵⁵ Her ne kadar savaşın ilk etabında Şîr Ali Han'ı saf dışı bırakarak oğlu Yakup Han'la 26 Mayıs

50 H. Caldwell Lipsett, *Lord Curzon in India 1898-1903*, Printed by R. A. Everett & Co., London 1903, s. 30.

51 The Afghan Question. *Speeches of the Earl of Northbrook in the House of Lords On the 5th and 10th of December, 1878; and Memorandum on Viscount Cranbrook's Despatch to Lord Lytton of November 18th, 1878*, 1878, s. 25, "In the House of Lords, on December 10th, 1878."

52 M. Hassan Kakar, *A Political Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, Brill's Inner Asian Library, Vol. 17, Edited by Nicola Di Cosmo-Devin Dewese-Caroline Humphreys, Brill Leiden-Boston 2006, s. 26.

53 Great Britain. Parliament, House of Commons, Parliamentary Papers, 77. Cilt, H.M. Stationery Office, 1879, "Inclosure 2 in No. 1. News-letter from the Government Agent at Peshawur, dated August 3, 1878.;" Kakar, *age.*, s. 26; H. B. Hanna, *The Second Afghan War 1878-79-80 Its Causes, Its Conduct and Its Consequences*, Vol. I., Westminster Archibald Constable & Co., 1899, s. 195.

54 W. J. Eastwick, *Lord Lytton and Afghan War*, R. J. Mitchell & Sons, London 1879, s. 64.

55 Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922*, Mengüceli Yayınları, Malatya 2011, s. 82-88.

1879 tarihinde Gandamak Antlaşması'nı imzalayarak iki devlet arasında karşılıklı dostluk ilişkisi olacağını ilan etmiş olsalar da Eyüp Han'ın direnişi karşısında geri çekilmek zorunda kalmış bir İngiltere ve sahipsiz kalan Afgan tahtına oturtulmuş olan Emir Abdurrahman Han (1880-1901) çok geçmeden kuzeyden gelen Rusya tehdidi ile karşı karşıya kalacaklardı.⁵⁶

İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'nın halen devam ettiği 1879 yılının baharında, Rus General Lazarov komutasındaki askerî birlik, Hazar'ın doğu kıyısından ayrıldı. Bu seferin amacı, Graf Şuvalov'un 16 Mayıs'ta İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury'e (1878-1880) güvence verdiği gibi Krasnovodsk (Kızılsu) ve Çikişler (Çekişler) arasında güçlendirilmiş karakollar aracılığıyla bir kara iletişimi gerçekleştirmektir.⁵⁷ Salisbury, Şuvalov'a bu türde bir keşif gezisine İngiltere Hükümeti'nin iki nedenle itiraz edebileceğini iletti. Bunlardan biri Merv'in herhangi bir şekilde tehdit altında kalması, ikincisi ise İran topraklarına yapılacak herhangi bir askerî girişimdi.⁵⁸ Şuvalov bu konu hakkında öncekilere benzer biçimde bir cevap verdi. Rusya Hükümeti'nin Merv'i tehdit etmek gibi bir gayesinin olmadığı ve İran'ın haklarının ihlal edilmesi gibi bir konuda endişe edilmemesi gerektiği hususlarında yineleyici bir konuşma yaptı. Fakat Şuvalov bu konuşmanın pek tabii gayri resmi bir konuşma olduğunu da sözlerine eklemeyi unuttu.⁵⁹ 9 Temmuz'da Giers; İngiltere'nin Rusya Büyükelçisi Dufferin'e, Rusya Hükümeti'nin Merv'e gitmek gibi bir niyetinin olmadığı konusunda güvence verdi. Giers'a göre, Rus ilerleyişi Merv'e yaklaşık 240 kilometre mesafede durmayı planlıyordu.⁶⁰

56 26 Mayıs 1879 tarihli Gandamak Antlaşması metni için bakınız. C. U. Aitchison, *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries*, Vol. XIII., Government of India Central Publication Branch, Calcutta 1933, s. 240, "AFGHANISTAN-NO. VI-1879. No. VI."; Hasan Kakar, *Afghanistan A Study in Internal Political Developments 1880-1896*, Punjab Educational Press, Kabul 1971, s. 80-81, Orhan Yazıcı, "Emir Abdurrahman Han'ın Afganistan'da Merkezi Otoriteyi Tesis Etme Çabaları (1880-1901)", *Ortaoğu Araştırmaları Dergisi*, C VII, S. 1, Ocak 2009, Elazığ 2010, s. 101-102.

57 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 94, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Lord A. Loftus: November 15, 1876, *Central Asia*, No. 1, 1878.

58 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 94, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Lord A. Loftus: November 15, 1876, *Central Asia*, No. 1, 1878.

59 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 94, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Lord A. Loftus: November 15, 1876, *Central Asia*, No. 1, 1878.

60 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 94, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Lord A. Loftus: November 15, 1876, *Central Asia*, No. 1, 1878.

Burada önemli bir husus vardı. Bu da İngiltere Hükümeti'nin Rusya Hükümeti'ne karşı sürekli olarak diplomatik baskı uygulama teşebbüsü içerisinde olmasının yanında devam eden Afganistan'ın İngilizler tarafından işgali meselesiydi. İngilizler Hindistan'daki çıkarlarını korumak ve Rus yanlısı politikalar izlemeye başlayan Şir Ali Han'ı tahtından indirmek güdüsüyle hareket ettikleri bu seferde kendi açılarından haklı oldukları iddialar ortaya atarken Rus tarafı da Afganistan'ın kuruluşundan bu yana kuzeybatısındaki ihtilafı bölgesi Herat'ın statüsü üzerinde kaygılıydı. Herat, gelinen noktada İngiltere, Rusya, İran ve Afganistan için oldukça önemli bir konuma evrilmişti. Dolayısıyla Dufferin ile yapılan görüşmenin ilerleyiş safhaları bu sefer Rus tarafının istekleri üzerine şekillenmişti.

Giers'in başlangıçta kullandığı güven verici ifadeler daha tehditkâr bir vaziyet aldı. Merv konusunda İngiltere Hükümeti'nin endişelenmesini gerektirecek bir şey yoktu. Fakat İngiltere, Herat'ı işgal etmeye kalkarsa bu işgal Rusya'nın çıkarlarını tehdit edecekti. Dolayısıyla bu noktadan itibaren Giers'in ifadesiyle Rusya'nın Orta Asya'daki konumu tehdit altına girerse, İngiliz mukavemetine karşı operasyonlara girişilecekti.⁶¹

Dufferin, 30 Temmuz 1879'da Giers'tan Merv konusunda Rusya Hükümeti adına tekrar bir güvence aldı. 12 Ağustos'ta ise bizzat Çar II. Aleksandr tarafından İngiltere Hükümeti'ne güvence notu iletilmişti.⁶² Hindistan Hükümeti Müsteşarı Stanhope, parlamentoda Rusya Hükümeti'nin, niyetlerinin Merv'e kadar ilerlemek olmadığına dair olan sözünü tuttuğunu söylediğinde Giers, 15 Ağustos'ta Dufferin'e bu dilin çok ileri gittiğini belirtti. Esasında burada Stanhope'un konuşması Giers tarafından, Rusya'yı diplomatik olarak verilmiş bir sözün arkasında baskı altına almak olarak algılandı.⁶³ Farklı koşullar ve öngörülemeyen durumlar üzerinde duran Giers, Merv'in işgal edilmeyeceğine dair verilen garantilerin koşullara göre değişiklik gösterebileceğini ima ediyordu. Dolayısıyla Rusya Hükümeti Merv'e dair planlarını diploması ağlarında alıkoymak niyetinde değildi.⁶⁴

61 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 94, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Lord A. Loftus: November 15, 1876, Central Asia, No. 1, 1878.

62 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 95, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "To the Earl of Dufferin, No. 385; July 9, 1879."

63 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 95, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Earl of Dufferin, No. 409; August 26, 1879."

64 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 95, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Earl of Dufferin, No. 409; August 26, 1879."

Rusya'nın ileri harekâtının devam edip etmeyeceği sorusu ise kısa zaman içerisinde cevabını buldu. İkinci İngiliz-Afgan Savaşı henüz bir netice kazanmamışken (İngilizler Kâbil, Gazne ve Kandahar' a girmişlerdi ve Afganistan'da bir çatışma sahası meydana gelmişti)⁶⁵ General Nikolay Lomakin komutasındaki Rus ordusu, yukarıda bahsi geçen görüşmelerin yapılmasının ardından yaklaşık iki ay sonrasında Eylül 1879'da Merv'in batısındaki Göktepe'ye hareket etmişti. Birçok sivilin bulunduğu kaleyi top atışlarına tutan Rus ordusu, Lomakin'in taarruz emri sonucunda bir piyade saldırısı gerçekleştirdi. Bu saldırı Türkmenler tarafından geri püskürtüldü.⁶⁶ Bu savaş Rus ordusunun Türkistan'da yaşadığı en büyük travmalardan bir tanesi oldu.

1880 yılına gelindiğinde ise Afgan tahtına Emir Abdurrahman Han oturdu.⁶⁷ Afgan Emiri'nin içerisinde bulunduğu durum karmaşıktı. Ülkesinin sınırlarını toparlamaya çalışan Emir, kendisini Afganistan'ın kuzeybatısında dönen diplomasi sarmalının içerisinde bulmuştu. 1880'de Afgan tahtına oturduğunda ...*zorluk zamanları başladı, hayal kırıklıkları, kaygılar ve keder arttı...* diyerek içerisinde bulunduğu zor şartları birkaç kelimeyle net bir şekilde anlatmıştı.⁶⁸ Zira Rusların Afganistan sınırına doğru ilerleyişleri istikrarlı bir şekilde devam ediyordu.

1879'daki başarısız işgal girişiminin ardından aynı yılın aralık ayında Rus ordusu yeniden bir sefer tertipleledi.⁶⁹ Merv Türkmenlerinin Rus birliklerine karşı Teke Türkmenleri ile birleştiklerini belirten Rus Dışişleri Bakan Yardımcısı Giers, Göktepe'yi işaret ederek burayı yıkmamanın gerekli olduğunu ancak Rus askerlerinin burada kalmasına yönelik bir niyetinin olmadığını söylüyordu.⁷⁰ Fakat İngilizlerin

65 İngilizlerin Afganistan'ı işgali sonrası Rus askerî makamlar Türkmen kabilelerin bulunduğu Ahal Teke Vahası'nı ele geçirecek buradan İngilizlere karşı bir harekât gerçekleştirmeyi planlıyorlardı. Bu nedenle 1879'da Göktepe'ye saldırıların bir diğer nedeni de buydu. Bakınız. Hayit, *age.*, 1975, s. 106-107.

66 William T. Dean III, "Geok-Tepe, Battles of (1879,1881)", *Russia at War from the Mongol Conquest to Afghanistan, Chechnya, and Beyond*, Ed. Timothy C. Dowling, ABC-CLIO, America 2015, s. 293; Robert F. Baumann, *Russian-Soviet Unconventional Wars in the Caucasus, Central Asia, and Afghanistan*, Combat Studies Institute, U.S. Army Command and General Staff College, Kansas 1993, s. 70.

67 Yazıcı, agm., s. 102.

68 Mir Munshi Sultan Mahomed Khan (ed.), *The Life of Abdur Rahman Han Amir of Afghanistan*, Vol. I, G.C.B., G.C.S.I., Edited By, London 1900, s. 220.

69 Hayit, *age.*, 1975, s. 107.

70 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 96, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Earl of Dufferin; August 20, 1880."

gözünde bu seferin nihai varış noktasının Merv olduğu izlenimi hakimdi. Ağustos 1880'de Rus ordusu General Skobelev komutasında sefer planlamasını yapmıştı. Giers halen seferin nihai gayesinin Merv olduğu konusunda ısrarlı bir reddediş içerisindeydi.⁷¹ General Skobelev kumandasındaki Rus ordusunun kalenin duvarlarına mayın döşemesi sonucu 12 Ocak 1881'de Göktepe ele geçirildi.⁷² Kaleye giren Rus askerleri Türkmenlere adeta katliam uyguladılar. Teke Türkmenleri kılıçtan geçirildi.⁷³ Kadın erkek ayrımı gözetmeksizin yapılan bu kıyım da çocuklar dahi katledilmişti.⁷⁴ Skobelev'in başarılı işgal girişiminin ardından Giers, Dufferin'e artık Rusya'nın ılımlı yüzünü gösterme vaktinin geldiğini ve daha fazla askerî harekâtın tertip edilmemesine özen gösterileceğini söylemişti. Bu ifadeler II. Aleksandr tarafından açıkça onaylanmıştı.⁷⁵

Giers'in mevcut askerî ilerleyişin nihayete erdiği konusunda vermiş olduğu güvenceler bir yana Rus General Skobelev kumandasındaki ordunun Göktepe'nin yaklaşık 80 km ötesindeki (güneyinde) Aşkabad'a ilerleyebileceğine dair raporların İngiliz makamlarına ulaşması uzun sürmedi. Hem Giers hem de Rus General Milyutin bu hususta endişelenecek bir durum olmadığını söylüyorlar ve böyle bir müdahale gerekli görülse dahi Rusya Hükümeti'nin politikasının Türkmen kabilelerinin bulunduğu Merv'in kuzey batısındaki geniş ovaları içerisine alan Ahal Teke Vadisi ile sınırlı kalacağı, Merv'e yönelik herhangi bir saldırının programın

- 71 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 96, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Earl of Dufferin; August 20, 1880."
- 72 Basil Dmytryshyn, *A History of Russia*, Prentice Hall of India, New Delhi 1981, s. 394; David R. Stone, *A Military History of Russia: From Ivan the Terrible to the War in Chechnya*, Printed by Praeger Security International, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, Westport, Connecticut-London, 2006, s. 136.
- 73 Kurat, *age.*, s. 352; General Mihail Skobelev, Alexander Morrison'un eserinde "Göktepe Kasabı" olarak zikredilmektedir. Bakınız. Alexander Morrison, "Russian Rule in Turkestan and the Example of British India, c. 1860-1917", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 84, No. 4, Published by Modern Humanities Research Association and University College London, School of Slavonic and East European Studies, 2006, s. 675.
- 74 Murat Özkan, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 226. Özkan'ın eserinde Göktepe'nin işgali sürecinde katledilen Türkmenlerin sayıları ile ilgili ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bk. Özkan, *age.*, s. 225-226.
- 75 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 95-96, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Earl of Dufferin; December 31, 1879."

dışında bir ihtimal olduğu hususunda İngiliz makamlarına garanti veriyorlardı.⁷⁶ İngiliz makamlarına Rus askeri ilerleyişi ile ilgili daha önceden ulaşan raporlar çok geçmeden gerçek bir askerî harekâta dönüştü. Göktepe'nin düşüşünün ardından birkaç gün sonra Aşkabad Ruslar tarafından işgal edildi ve Teke, Salır ve Sarık Türkmenleri Rus hâkimiyeti altına girmiş oldular.⁷⁷ 7 Şubat 1881'de Rusya'nın Londra Büyükelçisi Prens Lobanov, İngiltere Dışişleri Bakanı Granville'e bir önceki Nisan'da (1880 yılı) yazılmış ve Türkmenlere yönelik seferin kapsamı ve amaçlarına ilişkin bazı gözlemleri içeren bir gönderiyi gösterdi.⁷⁸ Buna göre; Rusya Hükümeti Merv'in öneminin çok abartıldığını düşünüyordu. Askerî operasyonların nerede veya hangi noktada sınırlandırılacağı ise net olarak belirlenemezdi dolayısıyla bir taahhüt vermek pek de mümkün değildi. Merv konusunda ısrarcı olmak niyetinde değillerdi ancak bir mecburiyet söz konusu olsa dahi işgal düşünülmüyordu ve Rus askerleri mümkün olan en kısa sürede geri çekileceklerdi.⁷⁹ Fakat Lobanov'un Rus askerlerinin Merv'den geri çekileceklerine dair gösterdiği kanıtlar İngiliz tarafını tatmin etmemişti.

16 Şubat'ta İngiltere'nin Rusya Büyükelçisi Dufferin, Rus Dışişleri Bakan Yardımcısı Giers'a, Rus Çarı tarafından kendisine verilen Merv'in işgal edilmeyeceği garantisini kalıcı bir tutum olarak kabul ettiğini yazdı.⁸⁰ Esasında bu ifadeyi ara ara Giers'a hatırlatmak onun bir rutini haline gelmişti. Ancak kısa bir süre sonra Giers, "Times of India"da Rusya'nın Merv'i işgal etmek üzere olduğu yönündeki bir haber karşısında Dufferin'e, iki Rus'un Merv Türkmenleri tarafından öldürülmesinin ve İngilizlerin bölgedeki entrikalarının, izlenmesi gereken tutum konusunda bir belirsizlik doğurduğunu söyledi. Ayrıca Dufferin'in son zamanlarda aldığı güvencelere atıfta bulunarak, bunların o günün şartlarında

76 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 95-96, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", *Central Asia*, No. 3, 1881, pp. 13, 15.

77 Kurat, *age.*, s. 352.

78 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 96, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Earl of Dufferin (Telegraphic); February 1, 1881.

79 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 96, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Earl of Dufferin (Telegraphic); February 1, 1881.

80 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 96-97, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", *Central Asia*, No. 3, 1881, s. 15.

verilmiş olan taahhütler olduğunu belirtti.⁸¹ Giers'in Dufferin'e verdiği cevap daha önceki politika manevrasının benzer bir örneğiydi. Rusya'nın askerî harekâtlarını sürdüreceği ve ilerleyişinin her bir askerî kazanımın ardından daha da hızlandığı açıkça görülüyordu. Fakat Giers'in içerisinde bulunduğu konum ve daha önceden verilmiş olan taahhütler bir siyasi manevrayı gerekli kılıyordu. Dolayısıyla yeni koşullar vurgusu bunu sağlayacak olan anahtar kelimeler olmuştu.

Meselenin diğer tarafı ise Giers'i ilgilendiren bir konuydu. O da İngiltere Dışişleri Bakanı Granville'e bu siyasi manevranın nasıl aktarılacaktıydı. Zira bundan öncesinde iki kere doğrudan Çar tarafından verilen güvenceler ortadan kalkmaya yüz tutmuştu fakat halen görünürde somut bir adım yoktu. Dolayısıyla Giers bu çetrefilli durumda şüpheli imaların değil kesin, açık ve net ifadelerin iletilmesini beklemeliydi. Bu noktada Merv'in Rus ordusunun radarında olup olmadığı ile ilgili olumsuz, İngiltere Hükümeti açısından olumlu algılanacak ancak muğlak ifadeler kullanmaya devam etti.⁸²

Birkaç gün sonra Dufferin, Giers'i ziyaret etti. Çar'ın kendisine Merv'de bir ilerleme söz konusu olmadığını söylemesi için tekrar yetki verdiğini bildirdi. *Biz oraya gitmek istemiyoruz...* dedi Giers, *...ne mutlu ki oraya gitmemizi gerektirecek hiçbir şey yok. Ama...* diye ekledi, *İmparator İngiliz subaylarının vahalara musallat olmasına ve Türkmen nüfusunu bize karşı kızkırtmasına izin vermeyerek, sizin tarafınızdan çekimsizlik ve ulumluk politikasının mümkün kılınacağına güveniyor.*⁸³ Bu ifadeler İngiliz Yüzbaşı Gill ve Yarbay Stewart'ın faaliyetlerine işaret ediyordu.⁸⁴ Dolayısıyla Türkistan'ın her noktasında yalnızca Rusların hareketlerini takip eden İngiliz muhbirler yoktu aynı zamanda Ruslar da İngilizlerin her faaliyetlerini yakından takip ediyorlardı.

81 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 96-97, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", *Central Asia*, No. 3, 1881, s. 15.

82 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 97, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", *Central Asia*, No. 3, 1881, s. 15.

83 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 97-98, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", *Central Asia*, No. 3, 1881, Earl of Dufferin; March 8, 1881.

84 C. E. Stewart, "The Country of the Tekke Turkomans, and the Tejeud and Murghab Rivers", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, Vol. 3, No. 9, Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers, Sep. 1881, s. 513-514.

İşlevsiz Diplomasi ve Merv'in İlhakı

Rus ilerleyişinin hız kesmeden devam etmesi İngiliz makamlarını tedirgin ediyordu. İngiltere adına Afganistan ile yaşanan savaştan alınan ağır yenilgi hem prestij kaybına neden olmuştu hem de parlamentoda Hindistan için yapılan yatırımların ne denli gerekli olduğu sorularını doğurmaya başlamıştı. Bu esnada Çarlık Rusya'da taht değişimi gerçekleşti. 1881'de Çar III. Aleksandr'ın (1881-1894) taç giyme törenine davet üzerine Merv Türkmenlerinden katılanlar oldu.⁸⁵ Bu şaşalı törenin zihinlerde oluşturduğu bahsini ettiğimiz imaj Afganistan ile ikinci savaşın ardından İngilizlerin prestij kaybının neticelerinden bir tanesiydi. Türkmen reisleri Çar'ın ordusunun durdurulamaz olduğuna kanaat getirmişlerken bir yandan da Kraliçe'nin dahi Rus Çarı'nın iradesine meydan okuyamayacağını söylüyorlardı.⁸⁶ Genel anlamda bu tahta çıkma seremonisi Merv Türkmenlerinin Rus Çarı ile aynı zeminde buluşmaları anlamına geliyordu ki bu İngiliz makamlarının isteyecekleri son şeydi.

Merv'den bir heyetin Aşkabad'a gelişi ve Rus heyetinin oraya gönderildiğinin bildirilmesi, Dufferin'in 30 Mart ve 15 Nisan'da Giers'e yaptığı temsillerin ana konusunu oluşturdu. Giers, General Skobelev'in yakın tarihli geri dönüşünü referans göstererek bölgenin ele geçirilme gibi bir durumunun söz konusu olmadığını ve Çar'ın Merv Türkmenleri üzerinde herhangi bir egemenlik iddiasında bulunmadığını söyledi.⁸⁷ 24 Mayıs'ta ilan edilen bir ukaz (çarlık fermanı), Rus birlikleri tarafından işgal edilen Teke Türkmenlerinin topraklarının Çarlık Rusya tarafından ilhak edildiğini duyurdu. İngiltere Hükümeti ise yaz boyunca Rusya Hükümeti'nden bu bölgelerin sınırlarının ne olduğu konusunda bir açıklama alamadı.⁸⁸ Aralık 1881'de Rusya ile İran arasında Türkmen sınırına ilişkin bir sözleşme imzalandı. Bu sınır sözleşmesi ile birlikte Ruslar Göktepe ve Aşkabad'ın güneyine dek inmiş oldular.⁸⁹ Türkistan hanlıklarının Rusya karşısında

85 Hopkirk, *age.*, s. 410.

86 Hopkirk, *age.*, s. 410.

87 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 98, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Earl of Dufferin, No. 126; March 30, 1881. Earl of Dufferin (Telegraphic); April 15, 1881."

88 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 98, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Earl of Dufferin, No. 126; March 30, 1881. Earl of Dufferin (Telegraphic); April 15, 1881."

89 Hubert E. H. Jerningham, *Russia's Warnings: Collected from Official Papers*, Second Edition, Chapman & Hall Limited, London 1885, s. 44.

direncinin kırılmış olması İran ve Afganistan'ın kuzey kesimlerindeki sınırlarında Rus etkisinin artmasına neden oldu.⁹⁰

2 Ocak 1882'de Hindistan Hükümeti Dışişleri Ofisi'ne ulaşan gizli ve acil kodlu telgraf her şeyi özetliyordu. İran ve Afganistan sınırı bir kesinliğe kavuşturulmalıydı ve Rusya'nın güney yönlü ilerleyişi artık durdurulmalıydı.⁹¹ Bu tarihten bir ay sonra Dağıstanlı bir kabilenin mensubu olan Avar ailesine mensup Rus Albay Alihanov, Merv'in işgaline ön ayak olacak temasları gerçekleştirmek üzere bir kervanla bölgeye ulaşmıştı.⁹²

İngiltere ve Rusya arasında sıklaşan diplomasi trafiği giderek bir açmaz içerisine girmişti ve bölgesel aktörlerin de içerisinde bulunduğu bu karmaşa ortamında Merv'in yeni statüsünün nasıl olacağı konusu hayli meşgul edici bir hal almıştı. Bu tartışmalar sırasında Rus Dışişleri Bakanı Gorçakov'un emekliye ayrılmasının ardından 1882 yılında Dışişleri Bakanlığı görevine getirilen Nikolay Giers (1882-1895)⁹³ 29 Nisan 1882'de İngiltere'nin Rusya Büyükelçisi Edward Thornton'a, Rusya'nın şu anda Merv'e doğru ilerlemeye veya o bölgede, elindekilerin ötesinde herhangi bir bölgeyi işgal etmeye dair bir niyetinin olmadığı konusunda güvence verdi.⁹⁴ Bununla birlikte sözlerine, İran'ın Merv bölgesi üzerinde herhangi bir hak iddiasında bulunmasına itiraz edileceği ve böyle bir hareketin Rus makamlarını daha güçlü önlemler almaya zorlayabileceğini de ekledi.⁹⁵

Nisan 1882'de Thornton, Giers'a, bazı Rus süvarilerinin Merv'e doğru gittiğine dair bir rapordan bahsetti.⁹⁶ Giers, Rus tüccarlardan oluşan bir kervana sadece

90 Arminius Vambery, *Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question: A Series of Political Papers*, Translated by F. E. Bunnet, Smith, Elder, & Co., London 1874, s. 382.

91 Coughlin, *age.*, s. 74.

92 Arminius Vambery, *The Coming Struggle for India*, Cassel & Company, London 1885, s. 45; Hopkirk, *age.*, s. 411.

93 Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia Imperial Ambitions in Qajar Iran*, I. B. Tauris, London-New York 2013, s. 7.

94 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 98-99, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Sir E. Thornton, No. 153; April 29, 1882."

95 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 98-99, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Sir E. Thornton, No. 153; April 29, 1882."

96 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 99, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Sir E. Thornton, No. 152; April 26, 1882."

refakatçi olarak gittikleri ve General Röhrberg'e, o sırada Rus kuvvetleri tarafından tutulan toprakların sınırlarının ötesine asker göndermekten mümkün olduğunca kaçınması için kesin emirlerin verildiğini söyledi.⁹⁷ Bunun yanında önceki yıl 24 Ekim'de Thornton ile yaptığı konuşmada Giers, Rus General Terniev'in barışın yararına bağımsız Türkmenler üzerinde belirli bir *ahlaki etki* kullandığını itiraf etmişti. Merv'deki farklı kabilelerin sürekli kendi aralarında tartıştıklarını ve Hive Han'ının otoritesine boyun eğmeleri tavsiye edildiğini söylemişti. Büyük çoğunluk, Han'ın adını verdiği kişi tarafından yönetilmeye razı olmuştu. Giers bu müdahalenin arabuluculuk yönünün önemi üzerinde ısrarcı bir tavır sergilemişti.⁹⁸

Türkmen kabilelerinin Rusya karşısında daha fazla direnç ortaya koyamayacağını gören İngiltere Hükümeti, Hindistan Hükümeti aracılığı ile Afgan sarayının da nabzını tutmaya çalışıyordu. Nitekim burada temel gaye Türkmenlerin çıkarlarını korumaktan ziyade Hindistan ile Rusya arasındaki en kritik nokta olan Afganistan topraklarının güvence altına alınmasıydı ki burada Herat ayrı bir önem kazanıyordu. 16 Haziran 1883'te İngiliz Hindistanı Genel Valisi Ripon (1880-1884), Emir Abdurrahman Han'a, daha önce iki devlet arasındaki dostane ilişkilerden bahsederken bir yandan Herat üzerindeki güvenlik sorununa vurgu yapıyor öte taraftan da Emir'e yapılacak olan 1.200.000 rupilik yıllık yardımdan söz ediyordu. Ripon'un vurguladığı en önemli nokta ise Afganistan'a yapılacak olan herhangi bir dış müdahaleye karşı İngiltere Hükümeti'nin müttefik konumunda olacağı ve Afganistan'a destek vereceği vurgusuydu.⁹⁹ 11 Temmuz 1883'te Ripon'un temennilerine cevaben Emir Abdurrahman Han, yıllardır süregelen sayısız felaketten dolayı milletin ıstırap içerisinde olduğunu ve İngiltere Hükümeti ile içerisinde bulunduğu bu ittifakın bozulmaması için elinden geleni yapacağını taahhüt ediyordu.¹⁰⁰

Hindistan Hükümeti ile Afgan Emirliği arasında gerçekleşen yazışmalar her ne

97 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 99, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Sir E. Thornton, No. 152; April 26, 1882."

98 FA/FO/PTI/SER.B/Vol.12, s. 99, "Doc. 9/4930/Memorandum "Memorandum on the Correspondence with the Russian Government in regard to Merv: 1874-84", "Sir E. Thornton, No. 152; April 26, 1882."

99 Valentine Chirol, *The Middle Eastern Question or Some Political Problems of Indian Defence*, John Murray, London 1903, s. 448-449, "The Viceroy of India to the Ameer of Afghanistan, Simla, June 16, 1883".

100 Chirol, *age.*, s. 449-450, "The Ameer of Afghanistan to the Viceroy of India, (Extract). (Translation.), 6th Ramazan, 1300 H. (July 11th, 1883)".

kadar bir ittifak meydana getirmiş olsa da bu durum Afganistan'ın kuzeybatısındaki Rus sorununu ortadan kaldırmaya yetmiyordu. Rusya'nın Türkmenlerin bulunduğu coğrafyada sürekli olarak devam eden tazyikleri sonucu Afganistan'ın kuzeybatısı oldukça kırılgan bir hale gelmişti. Bunun yanında bölgeye düzenlenen Rus askerî seferleri giderek etkisini artırmaya başlamıştı ki İngiltere Hükümeti'nin eline gelen raporlar bu durumun doğruluğunu destekler nitelikteydi.¹⁰¹ Rus Çarı ise temsilcileri geçenlerde Aşkabad'da bulunan Merv Türkmenlerinin biatını kabul etmeye ve o bölgenin hükümetini yönetmek üzere Merv'e bir Rus subayı göndermeye karar vermişti. Bu tarihten itibaren Giers tarafından 15 Şubat 1884'te Thornton'a yapılacak duyuruya kadar konuyla ilgili başka bir diplomatik temas yaşanmayacaktı.¹⁰²

1883 yılında Tecen Vadisi'ne gönderilen Rus haritacıların Türkmenler tarafından kovulması üzerine Rus General Komarov, Albay Muratov'u Tecen Vadisi'ne gönderdi. Burası aynı zamanda Merv için bir ileri görevi de görecek bir konumdaydı.¹⁰³ Albay Muratov komutasındaki birlikler önemli bir üs görevi görebilecek Karre Bent'i işgal ettiler. Daha önce Merv'e gönderilen Albay Alihanov'un 1 Ocak 1884'te iletmiş olduğu Rus tarafının talepleri, 31 Ocak 1884'te nihayet kazandı.¹⁰⁴ Alihanov, 6 Şubat 1884'te General Komarov'un oturma odasında bağlılık yemini eden 4 Türkmen reisi ve 24 kişilik Türkmen ileri gelenleri ile birlikte Aşkabad'a döndü.¹⁰⁵ 29 Şubat 1884'te İngiltere Hükümeti Merv'in ilhakını protesto etti.¹⁰⁶ İngilizler 1873 tarihli antlaşmanın hükümlerinin yok sayıldığını söylerken Rus makamları ise aynı antlaşmaya atıfla Türkistan'da tam hareket serbestisine sahip olduklarını ileri sürüyorlardı.¹⁰⁷ Aşkabad'da imzalanan 10 maddelik antlaşmanın ardından 4 Mart 1884'te Merv, çatışmasız bir şekilde ki bunun altında yatan en önemli neden Türkmenlerin pek fazla

101 10 Kasım'da "Journal de St. Petersburg" gazetesi etrafta dolaşan raporları reddederek Rusya'nın Merv'e girme niyetini bir askerî sefer değil keşif olarak değerlendiriyordu. Bakınız. Charles Marvin, *The Russians at the Gates of Herat*, Charles Scribner's Sons, New York 1885, s. 35,41.

102 Marvin, *age.*, s. 35,41

103 Vambery, *age.*, s. 47.

104 Hayit, *age.*, s. 113-114.

105 Vambery, *age.*, s. 48.

106 Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, The Historical Society Printing House, Ankara 2003, s. 126; Baymirza Hayit, İngiltere'nin protestosunun tarihini 24 Şubat 1884 olarak vermektedir. Bk. Hayit, *age.*, 1975, s. 120.

107 Hayit, *age.*, 1975, s. 120.

çarelerinin kalmamış olmasıydı, Ruslar tarafından işgal edildi.¹⁰⁸ İngilizler ise bu süreçte diplomatik süreç içerisinde oldukları kadar etkin bir tavır sergileyemediler. İngiltere'nin Sudan'da bir savaşta olması da Rusların elini kolaylaştıran ayrı bir etmen olmuştu.¹⁰⁹ Merv'in statüsü üzerinde on yılı aşkın süre boyunca devam eden diplomatik temasların sonucu İngilizler açısından herhangi bir sonuç alınmadan tamamlanmış oldu.

Sonuç

İki büyük devlet arasında yaşanan rekabet, 19. yüzyıl boyunca Türkistan coğrafyasını bir kargaşa içerisine sürükledi. İngiltere ve Rusya'nın birbirleri ile sıcak bir çatışma içerisine girmektense araçlar yoluyla diplomatik bir rekabet sahasını meydana getirmiş olmaları, bölgedeki Türkmen kabilelerinin ve beraberindeki devletler ve hanlıkların kaderinin tayin edilmesinde etkin rol oynadı. Afganistan'ın kuzeybatısında Türkmen kabilelerinin bulunduğu Merv bölgesi bir çatışma sahası haline geldi. Bu nedenle Merv diplomasının ana konusunu teşkil ediyordu.

Böyle bir ortamda Merv konumu itibariyle iki devlet için kaçınılmaz olarak en önemli bölge statüsü kazanmıştı. İngilizler açısından bakıldığında Merv Hindistan'ın güvenliği ile doğrudan ilgiliydi. Afganistan'ın İran ile kuzeydeki sınır eyaleti olan Herat'ın Merv'in hemen güneyinde yer alıyor olması olası bir Rus işgal girişiminde Afganistan'ın ve akabinde Hindistan'ın güvenliğine risk oluşturabilirdi. Ruslar açısından bakıldığında ise Merv'in ele geçirilerek bir askerî üsse dönüştürülmesi mümkün görünüyordu. Bunun gerçekleşmesi halinde ise Afganistan'a sınır komşusu haline geleceklerdi ve güney yönlü ilerleyişlerin ana rotalardan biri olan Herat'ı doğrudan hedef haline getirebileceklerdi. Merv'in kazanmış olduğu bu statü ise hem Merv adına hem de bölgedeki Türkmen nüfus adına kötü sonuçlar doğuracak bir gelişmeydi. 1874'ten Merv'in Ruslar tarafından ilhak edildiği 1884 yılına dek aralıksız süren diplomasi Rusların her ileri harekâtında nabızı daha da yükselen bir hal almıştı. Afganistan'ın kuzeybatısının kapısı konumunda olan Merv'in ilhaki Herat'ın risk altına girmesi ve Rusların Afganistan'ın sınır komşusu olması anlamına geliyordu ki İngilizler açısından bu olası en kötü senaryoların başında geliyordu.

İngiltere Hükümeti'nin belki de hesaba katmadığı seçeneklerden bir tanesi de Afgan Emirliği ile yapacakları ikinci savaş olmuştu. Rus diplomasisinin İran

¹⁰⁸ Hayit, *age.*, s. 113; Dmytryshyn, *age.*, s. 394.

¹⁰⁹ Hopkirk, *age.*, s. 411.

sarayının ardından Afgan sarayına da sirayet etmesi ve İngilizlerin her daim Afgan tahtında oturan Emir'in kontrolünü elinde tutma arzusu iki devletin yeniden karşı karşıya gelmesine neden olmuştu. İlkinde olduğu gibi ikincisinde de beklenmedik bir hezimet yaşayan İngiliz ordusunun yaşadığı mağlubiyet bir bakıma bölgedeki dengeyi psikolojik anlamda etkilemişti. Yenilmez görülen Britanya ordusu Afganlar karşısında ikinci kez yenilgiye uğramıştı. Üstelik Türkistan'da Rusya'ya kafa tutuyorlardı. Bölgedeki halkların gözünde İngilizlerin gücünün sınırları sorgulanmaya başlanmışken III. Aleksandr'ın taht seremonisinin haşmeti Türkmenlerin gözünde yeni baskın gücün Rusya olduğuna dair bir izlenim meydana getirmişti. Daha doğrusu ülkeleri için var olan tehdidin rengi ve adı değişmişti.

1881'de İngilizler tarafından Göktepe'nin işgaline gösterilen tepki bundan sonraki 3 yıl içerisinde Aşkabad, Tecen ve Merv için de yalnızca protestodan ibaret kalmıştı. İngiltere Hükümeti'nin diplomatik temaslarının herhangi bir sonuç doğuramamış olması Rusya'nın tertiplelediği askerî harekâtın ne denli kararlı olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan İngilizlerin içerisinde buldukları Sudan'daki bir diğer savaşın da Merv'in ilhakında çok fazla etkin olamamalarının nedenlerinden biri olarak gösteriliyor olsa da esasında mevcut Rus ilerleyişinin önünde askerî bir temastan kaçındıkları sürece duramayacakları açıktı. İngilizler Afganistan'a iki kez savaş ilan etmiş olmalarına rağmen Rusya ile bir savaşta tutuşma riskini göze alabilecek durumda değillerdi. Neticede böyle bir savaşın sonuçları öngörülemeyecek kadar belirsizdi. Zira Afganistan ile girişilen her iki savaşta yaşanan hezimet coğrafyanın şahsına münhasır karakterinin bir göstergesi niteliğindedir. Nitekim bu diplomasi savaşında halen masada sözü geçen bir devlet olmak, savaşta yenilgiye uğramış bir devlet olmaktan daha iyiydi. Böylelikle *Büyük Oyun*'un bir perdesi daha kapanmış oldu. Kapanan bu perdenin kazananı ise St. Petersburg'du.

Kaynaklar

Arşiv ve Kaynak Eserler

Aitchison, C. U., *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries*, Vol. XIII., Government of India Central Publication Branch, Calcutta 1933.

British Documents on Foreign Affairs - Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print, Part 1 From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series B the Near and Middle East, 1856-1914, Vol. 11, Britain, Russia and Central Asia, 1865-1878, General Editors: Kenneth Bourne, D. Cameron Watt, Editor: David Gillard, University Publications of America 1985.

British Documents on Foreign Affairs - Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print, Part 1 From the Mid-Nineteenth Century to the First World War, Series B the Near and Middle East, 1856-1914, Vol. 12, Britain, Russia and Central Asia, 1879-1907, General Editors: Kenneth Bourne, D. Cameron Watt, Editor: David Gillard, University Publications of America 1985.

Chirol, Valentine, *The Middle Eastern Question or Some Political Problems of Indian Defence*, John Murray, London 1903.

Eastwick, W. J., *Lord Lytton and Afghan War*, R. J. Mitchell & Sons, London 1879.

Elphinstone, Mountstuart, *Account of the Kingdom of Caubul, Its Dependencies In Persia, Tartary, and India*, The Second Edition, In Two Volumes, Vol. I., Printed for Longman, Hurst, Rees Orme and Brown, Paternoster-Row ; and J. Murray, London 1819.

Khan, Mir Munshi Sultan Mahomed, (Ed.) *The Life of Abdur Rahman Han Amir of Afghanistan*, Vol. I, G.C.B., G.C.S.I., London 1900.

Northbrook, Thomas George Baring, "The Afghan Question Speeches by the Earl of Northbrook in the House of Lords, on the 5th and 10th December, 1878", *Digitized Afghanistan Materials in English from the Arthur Paul Afghanistan Collection*, 2010.

ProQuest Historical Newspapers.

The Afghan Question. *Speeches of the Earl of Northbrook in the House of Lords On the 5th and 10th of December, 1878 ; and Memorandum on Viscount Cranbrook's Despatch to Lord Lytton of November 18th, 1878*, 1878.

The British Newspapers Archive.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Azmi, M. Raziullah, "Russian Expansion in Central Asia and the Afghan Question (1865-85)", *Pakistan Horizon*, Vol. 37, No. 3 (Third Quarter 1984), Pakistan Institute of International Affairs, 1984, s. 106-135.

Baumann, Robert F., *Russian-Soviet Unconventional Wars in the Caucasus, Central Asia, and Afghanistan*, Combat Studies Institute, U.S. Army Command and General Staff College, Kansas 1993.

Becker, Seymour, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, RoutledgeCurzon, London 2004.

Bhatia, O. P. Singh, *History of India 1857-1916*, S. Amardeep Publishers, New Delhi 1965.

Coughlin, Rose Louise, *British Policy in Persia, 1885-1892*, University of London for the Degree of Doctor of Philosophy, June, 1954.

Çapraz, Hayri, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Aralık 2011, s. 51-78.

Dean III, William T., "Geok-Tepe, Battles of (1879,1881)", *Russia at War from the Mongol Conquest to Afghanistan, Chechnya, and Beyond*, Ed. Timothy C. Dowling, ABC-CLIO, America 2015, s. 293-294.

Dmytryshyn, Basil, *A History of Russia*, Prentice Hall of India, New Delhi 1981.

Doğan, Şahin, "Rus Kanunnameleri Işığında Türkistan Eyaleti (Oblastı) Geçici Nizamnamesi ve Türkistan Genel Valiliği'nin Teşekkülü (1865-1867)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 117, Sayı: 231, Kasım-Aralık 2017, s. 43-58.

Forbes, Archibald, *The Afghan Wars, 1839-42 and 1878-80*, Printed by Seeley and Co., Limited Essex Street Strand, London 1892.

Fraser-Tyler, W. K., *Afghanistan a Study of Political Developments in Central Asia*, Oxford University Press, London 1950.

Hanna, H. B., *The Second Afghan War 1878-79-80 Its Causes, Its Conduct and Its Consequences*, Vol. I., Westminster Archibald Constable & Co., 1899.

Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Almancadan Çeviren: Abdülkadir Sadak, Esir Türk İlleri Serisi, Otağ Yayınları, 1975.

- Hopkirk, Peter, *The Great Game*, Kodansha International, America 1994.
- Hosking, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Kagarlitsky, Boris, *Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi*, Çev: Esin Soğancılar, Phoenix Yayınevi, Ankara 2007.
- Kakar, Hasan, *Afghanistan A Study in Internal Political Developments 1880-1896*, Punjab Educational Press, Kabul 1971.
- Kakar, M. Hassan *A Political Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, Brill's Inner Asian Library, Vol. 17., Edited by Nicola Di Cosmo-Devin Dewese-Caroline Humphreys, Brill Leiden-Boston 2006.
- Kazemzadeh, Firuz, *Russia and Britain in Persia Imperial Ambitions in Qajar Iran*, I. B. Tauris, London-New York 2013.
- Jerningham, Hubert E. H., *Russia's Warnings: Collected from Official Papers*, Second Edition, Chapman & Hall Limited, London 1885.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Lansdell, Henry, *Russian Central Asia Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, Vol. I, Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington 188, Fleet Street, London 1885.
- Lipsett, H. Caldwell, *Lord Curzon in India 1898-1903*, Printed by R. A. Everett & Co., London 1903.
- Mallet, Bernard, *Thomas George Earl of Northbrook*, Longmans, Green and Co., London 1908.
- Marvin, Charles, *The Russians at Merv and Herat and Their Power of Invading India*, W. H. Allen & Co., London 1883, s. 163-211.
- Marvin, Charles, *The Russians at the Gates of Herat*, Charles Scribner's Sons, New York 1885.
- Morrison, Alexander, "Russian Rule in Turkestan and the Example of British India, c. 1860-1917", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 84, No. 4, Published by Modern Humanities Research Association and University College London, School of Slavonic and East European Studies, 2006, s. 666-707.
- Özkan, Murat, "Mücadeleden Teslimiyete: Türkistan Müdafaasında Sadık Töre (1860-1877)", *Bellefen*, C 83, S. 298, Aralık 2019, s. 1003-1032.

Özkan, Murat, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

Pares, Bernard, *A History of Russia*, Printed by J. And J. Gray, Edinburgh-Great Britain 1947.

Saray, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, (İlaveli İkinci Baskı), Kitabevi, İstanbul 1997.

Saray, Mehmet, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, The Historical Society Printing House, Ankara 2003.

Schuyler, Eugene, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, Vol. II, Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, London 1876.

Stewart, C. E., "The Country of the Tekke Turkomans, and the Tejend and Murghab Rivers", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, Vol. 3, No. 9, Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers, Sep. 1881, ss. 513-546.

Stone, David R., *A Military History of Russia: From Ivan the Terrible to the War in Chechnya*, Printed by Praeger Security International, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, Wesport, Connecticut-London, 2006.

Sykes, Percy, *The Right Honourable Sir Mortimer Durand, a Biography*, Printed by Cassel and Company, Great Britain 1926.

Riasanovsky, Nicholas V., Steinberg, Mark D., *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze, İngilizceden Çeviren Figen Dereli*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2016.

The Geographer, Office of the Geographer, Bureau of Intelligence and Research, *International Boundary Study No. 26 (Revised) Afghanistan – U.S.S.R. Boundary (Country Codes: AF-UR)*, Department of State, United States of America. September 15, 1983.

Thornton, A. P., "Afghanistan in Anglo-Russian Diplomacy, 1869-1873", *The Cambridge Historical Journal*, Vol. 11, No. 2, 1954, s. 204-218.

Vambery, Arminius, *Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question: A Series of Political Papers*, Translated by F. E. Bunnet, Smith, Elder, & Co., London 1874.

Vambery, Arminius, *The Coming Struggle for India*, Cassel & Company, London 1885.

Yazıcı, Orhan, "Emir Abdurrahman Han'ın Afganistan'da Merkezi Otoriteyi Tesis Etme Çabaları (1880-1901)", *Ortaoğu Araştırmaları Dergisi*, C VII, S. 1, Ocak 2009, Elazığ 2010, s. 95-118.

Yazıcı, Orhan, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922*, Mengüceli Yayınları, Malatya 2011.

